

Perioada descrisă reprezintă totodată anii formării intelectuale a autorului – ca student și mai apoi proaspăt angajat al Institutului de Istorie –, percepuți ca un timp al transformărilor, al permanentei supravegheri și dedublărilor aferente, al conformismului și lichelismului (p. 35).

Descriind detaliat acest răstimp (anii 1948-1957), A. Stan dezvăluie ce a însemnat pentru el, în particular, dar și pentru istorie, în general, integrarea într-un sistem interinstituțional aflat sub un permanent control politic. Caracteristicile unei atari structuri, efectele hegemoniei politicilor culturale partinice, implicațiile lor asupra cercetării și a destinului istoricului în epocă reprezintă teme centrale ale secvențelor următoare ale elaboratului. Semnatarul manifestă tot acum un interes considerabil față de procesul de subsumare a muncii de profil, propagandei politice. În acest sens se acordă atenție Academiei R.P.R., ulterior R.S.R., institutelor de istorie patronate, cât și celui aflat sub directă îndrumare a C.C. al P. M. R./P.C.R., dar mai ales celor sugestiv denumiți „armata de propagandiști”, angajați într-un fel sau altul în instrumentalizarea politică a trecutului (scrierea și rescrierea istoriei) în vederea remodelării societale. În chip inerent sunt pe larg descrise limitele impuse și autostabilite trudei istoricului (impedimente în documentare, cenzură și autocenzură, etc.), precum și eforturile regimului Ceaușescu de „activizare” a istoricilor în sensul deplinei lor implicări „în viață”, drept element conex interesului de eficientizare a rolului istoriei ca secundantă a ideologiei³.

Trecutul recent sau neocomunismul politic – așa cum numește autorul perioada de după anul 1989 – transpare, conform propriei sale opinii, în imaginea unei eșuate tranziții și insuficiente reformări, tonul critic, dus uneori la extrem, fiind de altfel o constantă a ultimei părți a lucrării. Dezamăgirile autorului se regăsesc atât în ceea ce el înțelege drept absență a unui adevărat proces de restructurare instituțională, cât și la nivelul criteriilor de promovare meritocratică, tenta calificativului politico-ideologic fiind definitivă în continuare.

Meritele volumului elaborat de către Apostol Stan sunt multiple și rezidă, în primul rând, în chestionările incomode, adresate direct sau indirect trecutului, de altfel, cu un subiectivism „bine temperat” (Cristian Vasile): cine au fost oamenii „noi” și cine cei „vechi” (p. 94), care erau rivalitățile, respectiv coordonatele disputei pentru privilegii în domeniul scrisului istoric (p. 102), în ce constau avantajele și costurile acceptării compromisului și a politicii de partid (p. 254). Distanțându-se de un discurs justificator ori de un potențial criticism riguros, memorialistul optează așadar, pe întreg parcursul demersului său, pentru o abordare ce exclude viziuni maniheice de tipul: „noi istoricii, ei comuniștii”, ce ar implica un accent stabilit exclusiv pe comanda politică; se arată, în schimb, interesat de interpenetrările inerente dintre politic și cultură, precum și de redarea conflictelor ori a disputelor evidente în interiorul comunității de intelectuali, însărcinați de partid cu rescrierea trecutului.

În cartea lui Apostol Stan, nararea cu iz personal rămâne vizibilă, totodată, și ca o trecere în revistă a unei întregi discipline, devenită un manipulant *instrumentum regni*, o oglindă reflectând strategemele adoptate de stat pentru a mistifica și altera trecutul propriei societăți, condamnată, prin diferite mecanisme, la acceptarea și ingerarea minciunii generalizate. Meditând totuși exclusiv la destinul istoriei ca disciplină, aceasta apare în mentalul semnatarului nu doar ca o citadelă asediată vreme de o jumătate de secol (p. 345) ci ca o cetate cucerită, dărâmată succesiv și apoi reconstruită arbitrar și diform, în funcție de interesele politicului.

Grigore Moldovan

Sergiu MUSTEATĂ, Igor CAȘU (coord.), *Fără termen de prescripție. Aspecte ale investigării crimelor comunismului în Europa*, Chișinău, 2011, 792 p.

Efortul de a ajungere la un acord legat de trecutul comunist a fost *disputat* și *argumentat* în țările ex-socialiste ca un demers necesar consolidării unor democrații stabile și legitime, îndreptării injusteților

³ Vezi *Sursele istorice ca secrete de stat*, p. 168, „Clubul” de la Biblioteca Academiei Române, p. 191, *Istorici angrenați în mașinăria de partid*, p. 254, *Istorici ca parte a armatei de propagandiști*, pag 266, *Cenzură și valorificare*, p. 336.

trecutului, respectiv abordării „adevărate” a istoriei. Problematika a fost adresată similar în zona fostului monolit comunist est-european și a implicat, în baza unor modele consacrate⁴, un efort reparator (cu tentă juridică) și o readresare, respectiv re-evaluare a trecutului. În acest climat, degajat de omogenitate ideologică, istoricii au avut rolul unor actori privilegiați în *condamnarea* regimurilor autoritare/totalitare comuniste, iar modul în care acest fenomen a avut loc a dat naștere la o serie de narațiuni care au încercat să articuleze răspunsuri „adevărate” legată de ceea ce s-a întâmplat și de cum poate fi evaluat trecutul.

În Republica Moldova acest proces de ‘de-comunizare’ a fost și rămâne în continuare unul lent, opunând pe de-o parte un grup autodefinat ca democratic și pro-european, favorabil condamnării trecutului în termeni similari modelului românesc, respectiv un grup circumspect și cel mai adesea contestat al unor astfel de inițiative, invariabil asociat PCRM (Partidul Comuniștilor din Republica Moldova). Bipolaritatea ideologică și politică, complicată în Republica Moldova de problema identitară, a avut după 1991 certe manifestări și în istoriografie, scenă a unei dispute permanente între istorici, scrisul istoric fiind împărțit la rândul lui între două tendințe, una care perpetuează tezele sovietice cu privire la diferențele dintre români și moldoveni și alta orientată spre restituirea trecutului comun autohton⁵. Într-un astfel de context (politic și istoriografic), a fost elaborat de către Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Moldova, în baza unui proiect prezidențial din 2010, legat de fondarea unei comisii pentru studierea și „aprecierea regimului totalitar comunist, volumul *Fără termen de prescripție*. Obiectivele proiectului, enunțate ca atare de coordonatori (Igor Cașu și Sergiu Musteață), sunt specifice acestui tip de narațiuni și au implicat o analiză a trecutului coroborată cu o anumită viziune asupra prezentului și viitorului: „Numai prin distanțarea de trecutul comunist totalitar și demantelarea mecanismelor construite de acest sistem inuman și ilegal, Republica Moldova poate progresa pe calea democrației, a unei economii de piață și a europenizării.”⁶

Pomind de la premisa lipsei unei aprecieri obiective a trecutului ‘totalitar’ și din dorința ‘construcției’ unei societăți democratice, tematica aleasă este tratată comparativ prin apelul la exemplul altor state în studierea și condamnarea comunismului. Prefațate de Vladimir Tismăneanu⁷, primele 15 studii alcătuiesc o viziune panoramică asupra experienței altor foste state comuniste, cu un trecut mai mult sau mai puțin similar Moldovei. Printr-un grupaj de patru articole este consemnat cazul statelor baltice, cu atenție deosebită acordată Estoniei⁸, urmate de altele trei care reflectă experiența comunistă a fostei Cehoslovacii⁹, un studiu de caz

⁴ Vezi Lavinia Stan (ed.), *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, New York, Routledge 2009.

⁵ Dacă gruparea celor dintâi a adoptat teza cu privire la formarea în timp a unei identități distincte în spațiul pruto-nistean, lansând ideea de popor moldovenesc, „naționaliști” militează, în general, pentru un discurs pro-românesc. Pentru a înțelege aceste „extreme” vezi Sergiu Nazaria, Victor Stepaniuc (coord.), *Problema basarabeană în istoriografie, 1917-1947*. Chișinău, Tipografia Centrală, 2010, și Anatol Petrencu, *Basarabia în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial 1939-1945*. Iași, Tipo Moldova, 2010.

⁶ Vezi „Cuvânt introductiv”, p. 7-13.

⁷ Colaborator cu certă influență în elaborarea proiectului moldovenesc, Vladimir Tismăneanu este coordonatorul comisiei din România, C.A.P.D.R., Comisia Prezidențială Pentru Analiza Dictaturii Comuniste, al cărei raport final, (Raportul Final al CPDAR) a devenit cunoscut ca varianta românească în condamnarea trecutului comunist.

⁸ Datorită similitudinilor legate de factorul identitar: *După comunism: identitate și moralitate în Țările Baltice, Cu privire la investigarea represiunilor sovietice în Estonia, Comisia internațională din Estonia pentru investigarea crimelor împotriva umanității (1998-2008) și noi perspective, Politica identitară și integraționistă în Estonia-trecutul, prezentul și viitorul*.

⁹ *Forțele securității de stat din Slovacia înainte și după lovitura de stat comunistă din februarie 1948, Procesul de accesare a documentelor de arhivă ale serviciilor de securitate comuniste din Cehoslovacia, Represiunea și legitimitatea în comunismul târziu din Cehoslovacia și Institutul pentru Studierea Regimurilor Totalitare*.

dedicat Bulgariei¹⁰ și unul perspectivei sovietice asupra posturilor de radio străine¹¹. Acestea sunt completate de un segment mai mare de șase articole despre România: patru, care arată modul în care comunismul românesc a fost *rememorat* după 1989, respectiv instituționalizat acest proces¹², plus alte două contribuții care abordează în detaliu aspecte ale colectivizării și strategiilor de mobilizare a tinerilor în organizații de masă. Partea a II-a însumează în schimb 13 studii ale istoricilor moldoveni, majoritatea membri ai 'comisiei Ghimpu', în care este propusă o evaluare a trecutului comunist (sovietic) într-un mod variat, atât tematic cât și metodologic. Sunt atinse subiecte ce țin de istoria politică și socială a regiunii (Nicolae Enciu, Sergiu Chircă, Sergiu Musteață, Petru Negură), control și represiune (Ion Varta, Tatiana Varta, George Negru, Mihai Tașcă, Ludmila Tihonov), rezistență (Igor Cașu, Elena Postică), coroborate cu o analiză teoretică a unor termeni și concepte (Octavian Țicu, Anatol Petrencu), instrumentalizarea istoriografiei (Demir Dragnev, Pavel Parasca) și nu în ultimul rând, de analiza 'politicilor memoriei' în Moldova după 1991 (Igor Șarov, Anrei Cușco).

Identificate ca atare, în diferite părți ale narațiunii, schematic și simplificat enunțate, tezele volumului ar putea fi structurate astfel: 1) Regimul Sovietic comunist a fost unul de natură totalitară¹³, 2) Partidul Comunist a fost un partid care a pretins și a impus monopolul său în toate domeniile: politic, economic, social, cultural, 3) Regimul comunist în RSS Moldovenească era unul *inuman și criminal*, instaurat prin forța armelor în 1940 și menținut până la sfârșitul anilor 1980 prin *teroare, propagandă și frică*, 4) Basarabia a fost desprinsă de România și ocupată de Uniunea Sovietică în baza „exportului” sovietizării, 6) Moscova a practicat o serie de politici care au dus la un adevărat genocid (aproximativ 350 mii de persoane), 7) Represiunile politice ale regimului sovietic din RSS Moldovenească au avut un caracter pronunțat antiromânesc, 8) după 1991, în Republica Moldova datorită naturii distincte a tranziției post-sovietice distanțarea de trecut este disputată, instrumentalizată (politic) și încă în fază incipientă.

Din perspectivă teoretică, imaginea este aceea a unei opțiuni interpretative post-totalitare a comunismului¹⁴, investigația fiind orientată de autori înspre analiza sistemică, pe extensia controlului statului asupra mai multor zone ale societății și îndeosebi pe tacticile și mecanismele de teroare și represiune.

Nefiind nici pe departe o privire sintetică cu pretenții exhaustive, ca în cazul raportului românesc, fiind interesat de *aspecte* ale investigării crimelor comunismului (vezi subtitlul), volumul se delimitează de potențiale atacuri de acest gen, dar se expune la altele prin atenția sporită acordată problemelor legate de identitate națională, explorate în articolele care fac referire la politicile identitare ale URSS în RASSM și RSSM. Evitând totuși pericolul unei narațiuni istoriografice dominante¹⁵, dar afectat de problemele politice/ideologice ale prezentului, acest proiect, integrat cu succes dezbaterilor comparative din regiune, reușește să diagnostizeze coerent trecutul zonei, asumându-și onest rolul de evaluare preliminară. Pe de altă parte, acest tip de narațiune denotă faptul

¹⁰ *Trecutul privit prin lentile postcomuniste: monumentele de istorie națională din Bulgaria după 1989.*

¹¹ *Recepționarea posturilor de radio străine în Uniunea Sovietică și reacția Kremlinului.*

¹² Vezi articolele semnate de Denis Deletant, Smaranda Vultur, Alina Pavelescu și Cristian Vasile.

¹³ Înțeles ca „un regim politic ce a negat drepturile omului de la care s-a revendicat, printre acestea fiind dreptul la asociere liberă, dreptul la liberă informare, dreptul la liberă informare, dreptul la libertatea conștiinței etc.”, vezi *Cuvânt introductiv*

¹⁴ Înțeleg această opțiune ca parte a unui stagiul *post-totalitar* în tratarea istoriei comunismului. Mai precis, dacă spre sfârșitul anilor '70 modelele teoretice clasice ale interpretării totalitare a comunismului (Hanna Arendt, Zbigniew Brzezinski, Carl G. Friedrich etc.) s-au confruntat cu o perioadă de puternică contestare academică, după 1989, în contextul noilor mărturii dinspre fostele state comuniste ale Europei de Est, ele au cunoscut o nouă amploare, reinterpretare și popularitate, dând naștere unui nou val interpretativ, *post-totalitar*. Vezi Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism, New Directions*, London and New York, Routledge, 2000; Michael Geyer, *Introduktion - After totalitarianism, Nazism and Stalinism compared* în Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (eds); *Totalitarianism, Nazism and Stalinism compared*, New York, Cambridge Univ. Press, 2009.

¹⁵ La care s-a expus de altfel România vezi: Natalia Cornelia Buier, *Officializing the past: an analysis of the presidential commission for the analysis of the communist dictatorship in Romania*, Budapest: CEU, Budapest College, 2010.

că istoria Republicii Moldova riscă să fie redusă la adresa injusteților trecutului, iar *discursul* despre *comunism* și *totalitarism* să fie încă prins în faza ‘condamnărilor’. Impresia generală lăsată (și) de acest volum este deci aceea că istoriografia din Republica Moldova se confruntă pe de-o parte cu un interes sporit fără precedent în *re-descoperirea* propriului trecut, parte a unui proces de regenerare specific tranziției, dar încă într-o fază incipientă în ceea ce privește modernizarea (radicală) teoretică și metodologică, sinonimă recuzării ideii obiectivității disciplinei.

Grigore Moldovan

Lucian NASTASĂ (editor), *Armenii din nord-vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului (1945-1953). Mărturii documentare*, Cluj-Napoca, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2008, 320 p.

Varietatea peisajului cultural al României a îndemnat numeroși istorici să se aplece asupra istoriei diferitelor comunități etnice pentru a se documenta cât mai temeinic asupra aspectelor reale ale trecutului lor. Între aceștia, Lucian Nastasă s-a distins și până acum prin strădania de a publica documente originale referitoare la viața publică a maghiarilor, romilor, evreilor, lăsând astfel izvoarele istorice să vorbească, în loc să dea loc unor interpretări contradictorii și discutabile. De data aceasta a venit rândul armenilor din Transilvania să fie prezenți în istoriografie prin intermediul documentelor care vorbesc nemijlocit despre ei. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală din Cluj Napoca i-a oferit un sprijin util în acest sens editorului, asigurând suportul organizațional necesar. La fel, Filiala Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, unde este depus fondul numit „Comitetul Democratic Armenesc”, ca parte a Arhivei P.C.R. locale, a pus la dispoziția editorului materialul documentar corespunzător. Completările provenite de la Arhivele Naționale din București întregesc informațiile necesare pentru a face mai inteligibil corpusul de bază, rezultând astfel o imagine relativ armonioasă asupra vieții unui segment etno-cultural mai aparte în viața publică a României postbelice. O pată de culoare interesantă își face loc astfel în peisajul social fragmentat al Transilvaniei de nord-vest.

Comunitatea armeană era puțin numeroasă, cu toate acestea prezenta particularități de o asemenea anvergură încât editorul a considerat necesar să întocmească un studiu istoric introductiv, cu atât mai mult, cu cât numeroase detalii din trecutul acestei populații nu au fost încă pe deplin elucidate. Nu e de mirare acest lucru, întrucât caracterul complex al istoriei armenilor abundă în momente obscure, pentru care s-a pierdut de fapt suportul documentar. Autorul prezintă câteva momente mai însemnate din istoria armenilor, începând cu cucerirea regatului creștin armean de către turcii musulmani în secolul al XI-lea, după care numeroși armeni au fost nevoiți să-și părăsească țara datorită persecuțiilor religioase. S-a format curând o numeroasă diasporă armeană și mai multe valuri de emigranți s-au stabilit inițial în Moldova, apoi și în alte teritorii carpatine. Spiritul întreprinzător și hărnicia i-au propulsat pe armeni tot timpul în avanscena vieții economice a teritoriilor unde s-au stabilit, trezind totodată rivalitatea altor grupuri de populație cu preocupări asemănătoare, ca de exemplu grecii și sașii, care îi prigoneau neîncetat. În cele din urmă, armenii s-au stabilit în nord-vestul Transilvaniei, la Gherla. Pentru a dobândi sprijinul Curții imperiale de la Viena, armenii au adoptat o variantă a catolicismului, denumită a „armeano-catolicism”, și în curând au primit numeroase privilegii prin care orașul a devenit un adevărat Armenopolis. Tot astfel, în cursul secolului al XIX-lea, armenii au adoptat maghiara ca limbă de cultură, fără a-și pierde conștiința originii etnice. Oricum, situația lor era cu mult mai bună decât a celor rămași în Imperiul otoman, unde au suferit imense persecuții, de altfel un adevărat genocid începând cu anul 1915. Cea mai mare parte a armenilor trăiau după Primul Război Mondial în Rusia Sovietică, unde au căpătat ulterior statutul de Republică Socialistă Armeană. Cum practic și România a ajuns sub ocupație sovietică după cel de Al Doilea Război Mondial, comunitatea armeană putea fi folosită pentru „consolidarea prieteniei româno-sovietice”. Puterea comunistă în curs de instaurare a înființat pentru „naționalitatea conlocuitoare armeană” în 1946 Frontul Armeniei, care a organizat inclusiv repatriere a câtorva mii de armeni în Republica Socialistă Armeană. O filială a Frontului a fost înființată și la Gherla, care a inițiat inclusiv cursuri de limba armeană. Editorul remarcă criza de identitate a unor membri ai comunității, care erau concomitent membri ai Frontului Armean, ai Uniunii Populare